

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра історії України

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: історичні процеси, події, постаті

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 13

Дніпропетровськ
Ліра
2015

2009 р. [Електронний ресурс] / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Режим доступу : <http://www.univ.kiev.ua/ua/geninf/statut/>. Доступ: 19.01.2015 р.

19. Статут Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Прийнято конференцією трудового колективу 15 березня 2005 р. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007.

20. Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века / под общ. ред. А. Ю. Андреева, С. И. Посохова. – М., 2012.

21. Университетский устав 1863 года. – СПб., 1863.

22. Устав Императорского Харьковского университета 1804 года. – С. 225–285.

23. Утвердительная Грамота Московского Императорского университета с подвесной Государственной печатью [Електронний ресурс] / Летопись Московского университета. – Режим доступу : <http://letopis.msu.ru/content/utverditelnaya-gramota-moskovskogo-imperatorskogo-universiteta-1804>.

24. Учредить университет... [Електронний ресурс] / Казан. федеральный ун-т. – Режим доступу : <http://kpfu.ru/museum-of-history/ekspoziciya/39uchredit-universitet39>.

Надійшла до редколегії 12.02.2015

УДК [94(477.54) – 058.12]:81'24

С. І. Щербак

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

МОВНІ УПОДОБАННЯ МОЛОДІ ТА СТАРШОГО ПОКОЛІННЯ ДВОРЯНСТВА

Розглянуто мовні уподобання молоді та старшого покоління дворянства Харківської губернії у першій половині XIX ст. у період розквіту садибної культури. Проаналізовано основні мови спілкування серед різних вікових категорій еліти.

Ключові слова: дворянство, молодь, старше покоління, Харківська губернія, українська мова, російська мова, французька мова, суржик.

С. И. Щербак

*Харьковский национальный педагогический университет
имени Г. С. Сковороды*

ЯЗЫКОВЫЕ ПРЕДПОЧТЕНИЯ МОЛОДЕЖИ И СТАРШЕГО ПОКОЛЕНИЯ ДВОРЯНСТВА

Рассматриваются языковые предпочтения молодёжи и старшего поколения дворянства Харьковской губернии в первой половине XIX в.

© С. І. Щербак, 2015

в период расцвета усадебной культуры. В исследовании анализируются основные языки общения среди разных возрастных категорий элиты.

Ключевые слова: дворянство, молодёжь, старшее поколение, Харьковская губерния, украинский язык, русский язык, французский язык, суржик.

S. I. Scherbak

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

THE LANGUAGES'S PREFERENCES THE YONTH AND THE OLD GENERATIONS OF NOBILITY

In the article is looking a peculiarity to expend a languages in the speaking young members and old generation Kharkiv province – nobility in the first half of XIX century, in the era is blossoming of country-seat culture. A members of Kharkiv nobility spoke in the different languages, such as Ukrainian, Russian and French, but young and old nobility spoke in many situation in the different languages. The expend of the Ukrainian language among old generation members of Kharkiv nobility is explaining their Cossacks origin and nostalgia about past era. The influence of the Russian language is explaining that because it was state language in the Russian empire and all over nobilities must know for success career in country or military service. Many nobles, such as young and old members knowed Russian. The knowledge of French among Kharkiv nobility was very important for every young men which wants to be a member public life.

Key words: nobility, a youth people, a old generation, the Kharkiv province, the Ukrainian language, the Russian language, the French language, surzhyk.

На сьогоднішній день знання рідної та іноземної мови характеризують людину як інтелектуально розвинену, свідчать про її широкі інтереси та світогляд. Приклад політичної та інтелектуальної еліти України, яка контактує з європейськими її представниками, показує важливість вивчення мов. До цього питання по-різному ставиться молодь та старше покоління українців, проте вони згодні з висновком, що володіння іноземними мовами впливає на особистий кар'єрний успіх.

Таку аналогію можемо спостерігати у дворянському середовищі у XIX ст. на прикладі представників Харківської губернії. Знання декількох мов для кожного дворянина визначалося не лише престижністю, але й було ознакою елітарності. Проте серед старшого покоління та молоді був різний рівень володіння мовами. Мовні уподобання молоді та старшого покоління місцевого дворянства мали важливе значення не тільки у повсякденному житті, показували ставлення різних поколінь до вивчення мов, але й певним чином впливали на мультикультурний розвиток Харківської губернії.

Зазначена проблема не стала предметом дослідження науковців. У праці видатного етнографа М. Ф. Сумцова «Слободско-украинское

дворянство в произведениях Г. Ф. Квитки» [10], виданій у 1884 р., автор провів аналіз на основі творів знаменитого письменника побуту та звичаїв харківського дворянства на початку XIX ст. Г. О. Квітка охарактеризував стан освіченості серед місцевої еліти, виявив її позитивні і негативні риси. Для нашого дослідження ця робота має не лише історіографічну, але й історичну цінність для розуміння повсякдення місцевої еліти початку XIX ст.

Джерельну базу дослідження складають мемуари та літературні твори. До першої групи можна віднести спогади харківських дворянок Н. Башкирцевої «Из украинской старины» [1] та К. Задонської «Быль XIX столетия» [2]. Якщо проаналізувати ці джерела, в яких основна тема спогадів присвячена або історії власної родини з боку батька та матері, як наприклад у Н. Башкирцевої, або побуту та повсякденності провінційних дворян, як показала К. Задонська, то спостерігаємо, що французька мова як рідна для представників еліти мала великий вплив у їх житті. У спогадах М. Поліваної «Струмиловская колобода» [9] бачимо, що французьку мову у дворянських родинах могли викладати дітям їхні старші брати та сестри, що було досить поширеним явищем. Це показувало передачу досвіду володіння мовами у дворянських родинах від батьків до дітей.

До другої групи джерел належать опубліковані окремими виданнями літературні твори Г. Ф. Квитки-Основ'яненка: «Пан Халаявський» [5], «Шельменко-денщик» [8] та твори гумористично-сатиричного спрямування: «Француз-мажордом» [7], «Распространение просвещения» [6], «Воспитание девиц» [5]. У цих творах зображувалося харківське дворянство у повсякденні, у тому числі було згадано про мови спілкування, які поширені серед її представників на той час. Відтак бачимо, що у гумористичних творах згадується французька мова як основна у спілкуванні. В інших творах Г. Ф. Квитки-Основ'яненка «Пан Халаявський» та «Шельменко-денщик», досліджуючи сюжет та характер героїв, спостерігаємо вплив двомовності – української та російської, що вже характеризує специфічність мовного спілкування харківського дворянства з урахуванням її регіональних особливостей та вікових категорій еліти. Тому, можемо сказати, джерельна база має достатній фактичний матеріал. Метою нашого дослідження є вивчення та систематизація фактів про мовні уподобання молоді та старшого покоління губерньської еліти Харківщини у період розквіту існування заміських дворянських садиб, тобто у першій половині XIX ст.

На початку XIX ст. мовні уподобання серед молоді та старшого покоління у дворянських родинах Харківщини характеризувалися російською й українською мовами, а також французькою, вживання якої було своєрідною ознакою елітарності.

Україномовне дворянство Харківщини у своїй більшості мало козацько-старшинське коріння. Спілкування українською мовою у колі родини для них було виявленням зв'язку з історичним минулим, ностальгією за кращими часами, на їх думку. Деякі представники харківського дворянства, наприклад, родина Квіток, у тому числі сам Г. Ф. Квітка-Основ'яненко спілкувався у побуті українською, що свідчило про збереження народних традицій у житті еліти. Досліджуючи повість «Пан Халявський», ми спостерігаємо, що Халявський-старший як представник козацької старшини, спілкувався з дружиною та дітьми у побуті виключно українською мовою, щоб зберегти родинні традиції [5, с. 43]. Отже, бачимо, що у житті родини старшини Халявського українська мова мала важливу роль.

Проте приклад цих літературних героїв показав ще одну особливість, яка була характерна для мовного спілкування харківського дворянства для початку XIX ст. Українська мова у колі місцевого дворянства була лише поширена серед старшого покоління, які пам'ятали козацькі часи. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко зображував старших Халявських у одязі козацьких часів, особливо його жінку – в очіпку та сукні українського стилю [5, с. 43]. Для молодших Халявських, як згадував один з синів героя, така ностальгія була незрозуміла і дивна [5, с. 43].

Отже, простежується так званий конфлікт поколінь дворянського середовища Харківщини початку XIX ст., коли старші покоління намагалися зберігати козацькі традиції і особливості побуту, пов'язані з ними, у тому числі і мову, а в той час молодь, яка намагалась йти вперед і слідкувати за столичними тенденціями, вже не усвідомлювала цей зв'язок з минулим.

Таким чином, ми бачимо, що у повсякденному спілкуванні українська мова у середовищі харківського дворянства, була більш поширена серед старшого покоління, на відміну від молоді.

Згадуючи про поширеність російської мови серед молодших Халявських, ми також звертаємо увагу на епізод спілкування російською мовою батька головного героя зі столичним військовим [5, с. 120]. Цей факт свідчить про такі явища: спілкування старших Халявських у побуті було українською, вживання російської на публічних дворянських зустрічах підкреслювало різне ставлення до двомовності. Це свідчило, що російська мова серед україномовних харківських дворян старшого покоління та молоді на публічних заходах була більш поширена, що позитивно впливало на кар'єрне зростання на цивільній та військовій службі, а українська вважалася мовою селян, що було неприпустимо для еліти, яка намагалась досягти високого соціального статусу.

Аналогічну ситуацію спостерігаємо у творі «Шельменко-денщик», досліджуючи життя персонажа – поміщика Шпака, який

мав козацьке минуле [8, с. 56]. Герой, представник старшого покоління, намагався спілкуватися у колі родини російською, демонструючи цим свій зв'язок зі столицями – Санкт-Петербургом, Москвою та благородством власної мови. Проте, якщо серед представників старшого покоління місцевого дворянства спілкування російською мовою мало за собою певний психологічний дискомфорт, враховуючи сформованість мови від впливом виховання у козацькі часи, то представники молодого покоління спілкувалися нею більш вільно. На основі листа Г.Ф. Квітки-Основ'яненка «Распространение просвещения» ми бачимо епізод, що син сусіда по маєтку Петро, якому було 30 років, добре володів російською мовою і таким чином мав кар'єрні досягнення [6, с. 329]. К. Задонська у своїх мемуарах згадувала, що змалечку спілкувалась у колі родини російською [2, с. 52].

Таким чином, на основі цих фактів, ми бачимо, що у прагненні провінційних дворян спілкуватись російською виявлявся вплив мовного середовища столичних або губернських міст та її дворянських представників, і вона мала однаковий в більшості рівень як серед молоді, так і старшого покоління.

Проте, досліджуючи двомовність, яка була поширена у дворянських родинах Харківщини зазначеного періоду, слід вказати на особливості спілкування, які негативно впливали на чистоту мови. Мова йде про суржик, поширений серед старшого покоління губернських поміщиків. М. Ф. Сумцов у роботі про харківське дворянство у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка відзначав у 1884 р., наявність вживання вказаної письменником суржикової говірки серед місцевого дворянства [10, с. 201]. Той самий поміщик Шпак із «Шельменко-денщик» у хвилини спогадів про свій рід завжди переходив на суржик [8, с. 19]. Взагалі М. Ф. Сумцов відзначав, що поширення суржику серед дворянських місцевих персонажів у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка мало два фактори: ностальгія за минулими часами та малоосвіченість [10, с. 209].

Взагалі, малоосвіченість серед місцевих дворян на початку XIX ст. була явищем досить звичним. Причинами цього були як особисте ставлення до освіти, так і матеріальне становище поміщиків. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко зображував у творах представників еліти того часу невігласами та безграмотними, що характеризує її малоосвіченість. Але вікова категорія неосвічених не завжди обмежувалась лише старшим поколінням провінційної еліти. У творі «Пан Халявський» зображується епізод про навчання молодших Халявських священиком Галушкинським [10, с. 208].

Згідно з освітньою програмою, їх повинні були навчати російській мові та латині, Закону Божому. Але особистість Галушкинського впливала на навчання молодших Халявських досить негативно: за-

мість того, щоб осягати мови, вони пізнавали мистецтво вечірок та дівчат [10, с. 208]. У результаті навчання було досить неуспішним і більшість з них не володіли знаннями та мовами у повному обсязі, що негативно впливало на їхнє мовлення, тобто, поширювало суржикову говірку як спосіб спілкування та залишало досить неприємний відбиток у житті. Цей епізод показував, що малоосвіченість не лише залишила володіння рідною мовою на низькому етапі, але й негативно впливала на життя провінційних поміщиків, особливо у молоді, яка таким чином втрачала шанси досягти успіхів у житті. Тому можна сказати, що суржик був негативним наслідком, виходячи з двомовності, яка склалась у спілкуванні серед харківського дворянства початку XIX ст.

Крім двомовності, яка мала місцевий характер, у мовному спілкуванні дворян Харківщини значну роль відіграв вплив французької мови. Поширення цієї мови було наслідком поширення столичних тенденцій – Санкт-Петербурга та Москви, дворянство яких спілкувалось нею як рідною мовою. І це не дивно, початок XIX ст. – період поширення французької мови серед провінційних представників російської еліти, які намагались не відставати від її столичних представників. Що стосується дворянства Харківської губернії, вона досить швидко стала поширеною у їхньому повсякденному житті. Французька мова, як у випадку з російською, стала поширеною серед дворянської молоді, на відміну від старшого покоління, які французьку знали погано, або взагалі не вчили, як наприклад Г. Ф. Квітка-Основ'яненко [6, с. 325].

Яскраві приклади, які характеризували поширеність французької мови серед провінційної дворянської молоді, це – Пріська Шпак і Євжєпі Опецковська – персонажі твору «Шельменко-денщик» постійно у спілкуванні вживали французькі слова: «маншермер», «оревуар», що у перекладі українською означає «мій любий друже», «до побачення» [8, с. 70].

Цей факт свідчить про наявність запопадливого ставлення до столиці, в якій пані Опецковська перебувала з батьками та французькою гувернанткою мадемуазель Торшон. Проте бачимо недосконалість володіння героїнею французькою, але це компенсувалось можливістю бути прийнятим у світському житті дворянства. Такий аналогічний випадок можемо навести, посилаючись на мемуари К. Задонської «Быль XIX столетия». Мемуаристка згадувала, що у спілкуванні з її сестрою російською мовою вживала слова або фрази французькою, такі наприклад, як «монамур», що в перекладі означає «моя любов» [2, с. 49]. Інша мемуаристка, Н. Башкирцева, згадувала про своїх родичок – родину Кругенів з Чугуєва, сестер Анну Василівну та Любов Василівну, які на світському рауті серед шановних дам спілкува-

лися французькою. Проте це спілкування, як згадувала мемуаристка, було з ноткою холоднечі в прийомі. Але, згадує вона, одна з сестер, Анна Василівна, яка навчалась у французького гувернера Легоні, висловила всі думки про хазяйку прийому. Це таким чином, показало високий рівень її володіння [1, с. 341]. Крім цього, цей факт свідчив про позитивний вплив на знання французької мови старшого покоління жінок, особливо дружин військових, життя, пов'язаного зі столицями імперії. Інший епізод, який згадувала Н. Башкирцева, був пов'язаний з її далекою родичкою – О. Дуніною, яка освідчилась у коханні своєму нареченому графу П. Сіверсу французькою мовою, якою він не володів [1, с. 349–350].

Ці факти свідчили, про особливість поширення французької мови не лише серед харківського дворянства, але й серед представників еліти різних регіонів Російської імперії початку XIX ст. Ця особливість, вбачалась у таких факторах. По-перше, французька мова була більш поширена серед дворянок, особливо серед молодих дівчат. Нею вони зізнавались у коханні та висловлювали різні емоції. По-друге, відсутність володіння нею серед дворянства вважалося ганьбою, закриттям доступу до світського життя, адже французька мова слугувала так званою «візитною карткою» для публічних заходів.

Взагалі, поширення навчання французькою мовою серед харківського дворянства початку XIX ст. знайшло свій відбиток у літературі. Неодноразово згаданий Г. Ф. Квітка-Основ'яненко у своїй повісті «Походження Столбикова» описував про навчання головного героя у французькому пансіоні Філу, де в освітню програму входило обов'язкове вивчення французької мови [10, с. 208]. Як далі пише автор, головне завдання – оволодіти французькою – дворянські діти виконували відмінно, проте інші предмети знали набагато гірше. Цей факт свідчив про те, що добрий матеріальний статок дворянської родини серед її харківських представників давав можливість навчатись у пансіонах та краще оволодівати іноземними мовами. Проте результати навчання не завжди були тими, які очікували. На нашу думку, серед провінційного дворянства, у тому числі і харківського, особливо серед поміщиків середнього достатку та найбідніших її представників, був поширений стереотип про велике значення володіння французької мови як відображення найвищого ступеня освіченості.

Згадуючи про матеріальне становище харківського дворянства як один з важливих факторів поширення освіченості, можна назвати, що серед бідних поміщицьких родин було прийнято навчання батьками або старшими дітьми молодших, щоб таким чином компенсувати гувернерів. О. Поліванова у своїх спогадах згадувала, що у молоді роки навчала своїх молодших брата та сестру грамоті, російській та французькій мові, до яких була здібна [9, с. 853]. Цей факт нам показував,

що знання французької мови у харківських дворянських родинах передавалось із покоління в покоління, і не останню роль у цьому відігравали старші брати та сестри. Тому можемо сказати, що серед поміщиків Харківської губернії у першій половині XIX ст. французька мова була частиною їх повсякдення, культури, освіченості.

Таким чином, можна сказати, що мовні уподобання серед молоді та старшого покоління харківського дворянства у першій половині XIX ст. полягали у поширенні двомовності у спілкуванні. Старше покоління, яке пам'ятало козацькі часи, спілкувалось українською, російську вживали лише в потрібних випадках. Молодь вважала українську мову архаїчною і тому спілкувалася російською. Також слід зауважити про суржикову говірку як регіональну особливість місцевого дворянства, яка була негативним наслідком двомовності та була поширена як серед молоді, так і серед старшого покоління. Крім того, місцеві поміщики, а тим більше жінки, особливо молодь, прагнули володіти французькою. Це не тільки відповідало критеріям дворянського етикету XIX ст. але й поширювало західноєвропейські традиції серед різних вікових категорій еліти, що у свою чергу свідчило про мультикультурні процеси.

Бібліографічні посилання

1. Башкирцева Н. Д. Из украинской старины: Моя родословная / Н. Д. Башкирцева // Русский архив. – 1900. – Т. 1, № 3. – С. 321–354.
2. Задонская Е. В. Быль XIX столетия. М Т. 1 / Е. В. Задонская. – Х., 1907. – С. 48–56.
3. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Вихованка / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Збір. тв. : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1979. – Т. 2. – С. 303–305.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Виховання дівиць / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Збір. тв. : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1979. – Т. 2. – С. 326–328.
5. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Пан Халявський / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Х., 2011.
6. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Розповсюдження освіти / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Збір. тв. : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1979. – Т. 2. – С. 325–326.
7. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Француз-мажордом / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Збір. тв. : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1979. – Т. 2. – С. 306–310.
8. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Шельменко-денщик / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Х., 2014.
9. Поливанова Е. Я. Струмиловская колобродра (из семейной хроники) / Е. Я. Поливанова // Исторический вестник. – 1908. – Т. 112, № 6. – С. 846–863.
10. Сумцов Н. Ф. Слободско-украинское дворянство в произведениях Г. Ф. Квитки / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1884. – № 6. – С. 201–209.

Надійшла до редакції 12.02.2015